

„Alternatív” életstratégiák közös vonásai

Ahány ember, annyi féle életstratégia. Ám a szociológia, jelentős redukciók kompromisszumát vállalva, rendre csoportokat, típusokat képez, s ily módon lehet létjogosultsága annak is, hogy életstratégia-típusokról, életstratégia-modellekről beszéljünk. De még ebben az értelemben is minden korszakban életstratégiák sokaságával találkozhatunk. Az emberiség fejlődésének, az állatvilágból való kiemelkedésének éppen ez az egyik titka: a diverzitás a tapasztalatok különbözőségével gazdagítja az emberi Nemet, (amelynek egyik sajátossága, hogy a nyelv által állandó közvetlen visszacsatolás működik az egyes egyén és az emberi Nem egésze között, s így az egyéni tapasztalatok folyamatosan összeméri tudássá, a folyamatosan bővülő összeméri tapasztalatok pedig az egyéni tudás bázisává válnak). Minél többféle életstratégia van jelen a társadalomban, annál nagyobb az esélye a környezeti kihívásokhoz, és az önmagunk által termelt nehézségekhez való sikeres emberi alkalmazkodásnak is.¹

A társadalom szervezete ugyanakkor bizonyos életstratégiákat preferál, másokat kevésbé tolerál, ismét másokat megenged, eltűr. Ez minden korszakban így van, hiszen ahhoz, hogy a különböző társadalmi működések összehangolt meta-rendszerként funkcionálhassanak, a gazdaság, a jogrendszer, a hatalmi-politikai viszonyok, a kultúra bizonyos összhangja szükséges (még ha ez az összhang többnyire konfliktusok sokaságával terhes is); és ez a relatív összhang minden korban másképpen jön létre. Azokban a korszakokban, amikor döntően nem az összeomlás, válság, gyökeres átrendeződés jellemzi a társadalmi viszonyokat, tehát amikor egy-egy társadalmi formáció, társadalmi rendszer viszonylag tartós uralma érzékelhető, akkor rendszerint meghatározható, hogy *melyek az uralkodó* (az adott viszonyokkal adekvát, pontosabban viszonylag legadekvátabb, s ezáltal egyfajta főáramot képező) *értékek, gondolatok, életformák, emberi viszonyulásmódok*; ezek rendszeréből áll össze egy-egy korszak domináns világképe, értékrendszere, a későbbi korok számára az adott korszakot jellemző korstílus, stb. A domináns értékek-, gondolatok-, életformák-, emberi viszonyulásmódok-alkotta „*mainstream*” számos *eleme folytonosan változik, ugyanakkor vannak olyan elemek, amelyek igen tartósak*. Az elmúlt évszázadokban Európában domináns szerepet játszó társadalmi formációt többnyire a *haszonelvvel, a versenyeszménnyel, a piac illetve a pénzgazdaság preferenciájával, az individualizmussal, a siker kultuszával* szokták jellemezni -- s bár ezek az elvek e társadalmi formáció történetében egymással is gyakran ütköznek, hol egyikük, hol másikuk érvényesül inkább, s természetesen más elvek is előtérbe kerülnek --, amikor a modern piacgazdaság térhódítása illetve egyértelmű uralma a mainstream, akkor többnyire ezek az elvek (illetve ezek némelyike) is uralkodónak tekinthető. Ilyenkor az életstratégiák közül is azok válnak a mainstream részévé, amelyek ezekhez az elvekhez igazodnak, amelyeket ezek az elvek irányítanak. Kelet-, illetve Közép-Európában vagy Kelet-Ázsiában, ahol az elmúlt évtizedekben lezajlott rendszerváltás lényege per definitionem egy, a kapitalizmust sok vonatkozásban tagadó rendszerből (az úgynevezett

---

¹ Minderről bővebben lásd Kapitány—Kapitány (2007); az életstratégiákról például: Hankiss—Heltai (2010) is.

„szocializmusból”) a kapitalista világrendszerbe való visszatagozódás, többnyire azokat tartják a „korszerű” életstratégiáknak, amelyek elfogadják a haszonelvet, a pénz- és sikerorientáción alapuló versenyszellemet és az értékrendszeri individualizmust, amelyhez a huszadik század közepe óta mind hangsúlyosabban egy fajta hedonisztikus élvezet-kultusz is társul.² (A sikerorientációt olykor a *teljesítményelv* preferenciája helyettesíti; az individualizmus nem zárja ki közös érdekek megjelenítését és képviselését, és hedonista materializmusa csak az egyik formaváltozat, hiszen puritán és/vagy spiritualista korszakokkal váltakozhat;³ ám mindez ugyanabba a szemléleti rendszerbe illeszkedik, amely a modern európai polgári társadalom kialakulásának, hatalomátvételének, más földrészekre való kiterjedésének és uralmának évszázadait jellemzi). A mai magyar társadalomban is ez tekinthető a domináns gazdasági aktorok, jelentős politikai erők és a média nagy része által sugalmazott mainstreamnek, még akkor is, ha persze hangot kapnak, s időnként jelentős politikai befolyásra is szert tehetnek ezzel ellentétes, ettől különböző értékek, világképelemek is. (Mainstream és alternativitás viszonya természetesen nem statikus, hanem dinamikus: egy mainstream szemléleti rendszer dominanciája idején is számos, eredetileg alternatívaként felmerült elemet olvaszt magába, és az sem ritka, hogy a mainstream jegyében született kezdeményezések válnak alternatívává).⁴

Ami az egyes ember oldaláról életstratégia, az a társadalom oldaláról integrációs modell lehet: a fent jellemzett elvek dominanciája azt is jelenti, hogy a társadalom domináns aktorai az *ezen elvek* alapján történő integrációt preferálják: az egyes egyének, csoportok integrációja annál sikeresebb és teljesebb lehet, minél inkább ezen értékek jegyében cselekszenek. Ám ez egyúttal azzal is jár, hogy azok, akiknek magatartását nem ezek az elvek, értékek irányítják, az integrációban hátrányba kerülnek, marginalizálódhatnak, és ez eléggé nagy tékozlás az emberi képességekkel és energiákkal. (Szerencsére azok, akik eléggé belülről irányított személyiségek ahhoz, hogy a számukra megfelelő életstratégiát kövessenek, megtalálják a lehetőséget arra, hogy a maguk módján, a maguk domináns értékei alapján integrálódjanak a társadalomba, s így az *integrációnak is számos eleven csatornája van a domináns integrációs módokon kívül is*).

---

² Rokeach (1973), Rokeach (1984), Bell (1976), Bourdieu (1978), Inglehart (1990), Inglehart (1997), Kapitány—Kapitány (1983), Kapitány—Kapitány (2013/b), Wallerstein (1998). Schulze (2000), Hankiss (2002), Beck (2003), Debord (2006), Böröcz (2010), stb.

³ Weber (1982), Weber (1987).

⁴ Mainstream és alternativitás dinamikus viszonyának érzékeltetésére elég ha például arra gondolunk, ahogy a nagyvárosi kerékpározás egy majdhogynem különcségnak számító, alternatív életformából mozgalommá, divattá, sőt mára sikeres üzletággá vált; vagy ahogy a fogyatékkal élőkhez való viszony változott: a korábbi mainstream-szemlélet a fogyatékkal élők életét alapvetően csak zárt intézmények falai közé terelve tudta elképzelni, s mára ez – nem utolsósorban néhány alternatív stratégiát követő szakember kezdeményezése nyomán – gyökeresen megváltozott és széles körben elfogadottá vált a fogyatékkal élőknek a legkülönbözőbb „normál” élettevékenységbe való bekapcsolása. (Ezekből a példából az is látszik, hogy a beolvadás a „mainstreambe” korántsem mindig negatív fejlemény). Az ellenirányú mozgásra jó példa a politika világából az, ahogyan az államszocializmus utolsó éveiben az akkori rendszer „demokratikus” legitimálására létrehozott – tehát az adott korszak politikai mainstreamjének jegyében kezdeményezett – többes jelölési rendszert sikerült néhány esetben alternatív utak képviselésévé változtatni. Vannak olyan alternatív szubkultúrák, amelyeket maga a piac, illetve a mainstream média *hozott létre*, terjedésüket pedig mind a piac, mind a média elősegíti, üzletet vagy hírértéket látván „alternativitásukban”.

A domináns szemléleti formák és életstratégiák kiemelkedése és a diverzitás, az alternatív szemléleti formák és életstratégiák jelenléte együtt és egyszerre meghatározói a társadalom alakulásának. A „mainstream” – legyen rövidebb vagy hosszabb ideig uralkodó áramlatról szó – azért is adja át előbb vagy utóbb a helyét egy másik főáramnak, mert egyes elvek, értékek, gondolatok, viszonyulásmódok, életstratégiák dominanciáját (s ebből adódóan mások korlátozását, visszafogását, diszpreferálását) jelenti, s ez az egyoldalúság (még ha az adott mainstreamnek sok pozitív eleme van is) előbb-utóbb egyre több probléma, konfliktus forrása a társadalomban. Ezért *nincs olyan korszak, amikor ne lenne rendkívül nagy szükség a mainstream mellett az attól eltérő, s bizonyos vonatkozásokban azzal akár éppen szemben is álló elvek, értékek, gondolatok, viszonyulásmódok és életstratégiák jelenlétére, felmutatására, illetve ezek fenntartására*. Különös jelentőségre tesznek szert ezek az alternatív modellek akkor, amikor a mainstream körül válságtünetek jelentkeznek (például amikor korunkban az egyoldalú haszonelv-követés a természeti erőforrások öngyilkos pusztításába, az egyoldalú individualizmus a társadalom kohéziós erőinek csökkenésébe, szolidáris közösségeinek leépülésébe, a pénzgazdaság, a piaclogika egyoldalú uralma a társadalom egyéb alrendszerének -- például a kultúrának -- gyengülésébe, háttérbe szorulásába, az ember és a munka kapcsolatának súlyos egyensúlyzavaraiba, az egyoldalú siker-kultusz emberek sokaságának kihasználatlanságába, marginalizálódásába, frusztrációjába torkollik).

Minthogy társadalmi rendszer-, társadalmi formáció-függő szemléleti sajátosságokról beszélünk, a mainstream értékszerkezete igazán gyökeresen csak akkor változik meg, ha más társadalmi alapviszonyok lépnek a jelenleg dominálók helyébe. Egy ilyen társadalom lehetőségét vázoltuk fel „A szellemi termelési mód” című könyvünkben.⁵ Az említett könyvben amellett igyekeztünk érvelni, hogy egy ilyen társadalmi alternatíva elemei már ma is kimutathatók, jóllehet a formációváltás csupán lehetőség, amelynek bekövetkezésére nincsenek garanciák. Nem biztos tehát, hogy a világ valóban ebben az irányban mozdul, ugyanakkor kétségtelenül jelen vannak azok a szemléleti sajátosságok is, amelyek egy ilyen alternatívával adekvátak, főbb vonásainak megfelelőek. A mai mainstreamen kívül álló, azzal szemben álló életstratégiák egy része ebbe a modellbe sorolható. A mainstream alternatívájaként azonban minden korban igen sokféle életstratégia, értékrend, gondolatrendszer van jelen: ezek egy része egy *későbbi kor mainstreamjét* képviseli, annak mintegy előfutáraként; mások *korábbi, vissza nem térő korszakok* szemléletét hordozzák,⁶ ismét mások *korábban sem voltak és a jövőben sem lesznek* a „főáram” elemei. Minthogy a jövő megjósolhatatlan, a jelen szemléleti variációit vizsgálva nem lehet azt sem egyértelműen meghatározni, hogy egy szemléleti változat ezek közül melyik típushoz tartozik. Régi korok teljesen meghaladottnak vélt értékei, gondolatai is revitalizálódhatnak, s ami az új lényegének látszik, az is gyakran előreláthatatlan módon szintetizálódik egészen más alternatívákkal; az „új” gyakran éppen úgy jön létre, hogy egymással is versengő, nagyon különböző alternatív utak állnak össze egy új rendszerré. (Példaként gondoljunk a kereszténység kialakulására). Az új általában integrálja a korábbi mainstreamet is, de a változás lényegéhez tartozik, hogy az addig domináns szemléleti rendszer elveszti mainstream-

---

⁵ Kapitány—Kapitány (2013/b).

⁶ Minthogy az is gyakran előfordul, hogy egy korábban a főáramhoz tartozó jelenség, szemléleti elem, gyakorlat-típus kiszorul a „fősodorból”, „korszerűtlenné” minősül; de attól alternatívaként még továbbélhet, (hogy az egyik legközismertebb példára utaljunk: ahogy a főáramból eltűnt „lovageszmény” élt tovább Don Quijote alternatív életstratégiájában).

jellegét, és úgy integrálódik az újba, hogy a korábban meghatározó mozzanatok a továbbiakban alárendelt mozzanatként maradnak fenn.⁷

Jelenleg tehát annyit vállalhat magára a társadalmelemző, hogy *regisztrálja, felmutatja* a mainstreammel szembeni különböző alternatívákat, anélkül, hogy bármit is prejudikálna ezek további sorsával kapcsolatban. Egy ilyen körképnek elsődleges társadalmi hasznossága az lehet, hogy az adott mainstream dominanciája idején *tudatosítja a lehetséges alternatívák jelenlétét*, hogy azok ne süllyedjenek a „hallgatás spiráljának” (az ún. Noëlle-Neumann effektusnak)⁸ örvényébe. Könyvünk célja nem több, mint amit címe ígér: a mainstreamhez viszonyítva „alternatív” életstratégiák bemutatása.

A könyv anyagát szolgáltató kutatást az MTA Szociológiai Kutatóintézetének kutatóiként 2007-ben indítottuk el, (és az adatfelvétel 2011-ben zárult). Alternatív életstratégiákat, értékrendszereket követő embereket kerestünk, hogy velük alternatív szerepüket bemutató kb. egy órás interjúkat készítsünk. Az interjúk döntő többségét a MOME (kisebb részét a Bálint György Újságíró Akadémia) hallgatói készítették. Kiinduló instrukciónk az volt, hogy keressenek környezetükben olyan személyeket, akik *az alapvetően haszonelvű, pénz-, és piacorientált, individualista, a siker és a gazdaságilag mérhető teljesítmény kultuszával jellemezhető társadalmi mainstreamhez képest* bármilyen szempontból alternatív életstratégiát, gondolkodásmódot képviselnek; s készítsenek velük interjút a mellékletben közölt (lásd ott) interjúvázlat szempontjai szerint, (illetve az interjú végén – az ún. hólabda-módszernek megfelelően -- kérjenek javaslatot az interjúalany által ismert újabb, szintén „alternatív” életstratégiát képviselő személyekre). Miután ennél több megszorító mozzanatot (szándékosan) nem jelöltünk meg, a választott személyek igen különböző módon voltak „alternatívok”; egymással is erősen alteráló modelleket, értékrendeket, életmintákat képviseltek. Bár a kiválasztott mintasokaság nem reprezentatív és (már csak a személyek kiválasztásának módja miatt is) korántsem fedi le a társadalomban jelenlévő összes lehetséges alternatív életstratégia-modellt, a kutatás – a mintába került életstratégiák sokszínűségével -- jó kiindulást jelenthet ezek feltárásához. Összesen 241, minimum 1 órás mélyinterjú készült, (különböző életkorú, lakóhely és foglalkozás szerint is eltérő helyzetben lévő férfiakkal és nőkkel). A mintába bekerült személyek „alternativitása” természetesen nem mindig egyértelmű. Mivel a kiválasztási instrukcióban körülírt sajátosságokkal jellemezhető „mainstream” maga is több elemből összetett, s az interjúalanyok kiválasztói gyakran ezen összetevőknek csak egyikét vagy másikat érezték lényegesnek, ahhoz viszonyítva kerestek „alternatívokat”, ennek következményeképp jó néhány interjúalany csak az egyik, vagy másik elem tekintetében képvisel alternatívát. Így aztán elég széles a skála és színes az összkép abból a szempontból is, hogy az interjúalanyok *milyen vonatkozásban* tekinthetők alternatív életstratégiák képviselőinek, s abból a szempontból is, hogy *milyen távolságban* vannak a mainstreamtől. Minthogy a különböző társadalmi csoportok között a valóságban mindig finom átmenetek érvényesülnek, a

---

⁷ Egy kapitalizmuson túli társadalomban is valószínűleg érvényesülni fog a versenyelv vagy a haszonelv, csak -- ha ez a társadalom más alapokon fog szerveződni, akkor -- nem ezek az elvek uralják a gazdaságát, a szemléletét, a mindennapi életstratégiáit.

⁸ Noëlle-Neumann (1984).

végül 228 fős minta⁹ *ebből a szempontból* eléggé jól leképezi a társadalomnak az életstratégiák tekintetében megvalósuló diverzitását. (Itt megjegyzendő, hogy nincs olyan ember, aki *minden vonatkozásban* a mainstream képviselőjének tekinthető, és az is ritka, hogy a mainstream-hatások *egyáltalán* ne hatnának egy-egy ember alakulására. Nem mindegy azonban a „mainstream”-jelleg és az alternativitás *aránya*; s ilyen értelemben – az alternatív jelleg hangsúlyos jelenléte esetén -- van értelme „alternatív életstratégiák” megkülönböztetésének).

*

Az alábbiakban az interjúkból kirajzolódó néhány közös elvet, közös vonást próbáljuk meg összegezni. Az interjúalanyok – különböző hangsúlyokkal de – nagyjából hasonló társadalmi problémákra, s *az uralkodó értékrendnek ugyanazokra a problematikusk, egyoldalúságot, az emberi gazdagság korlátozását eredményező elemekre reagálnak*. Szinte mindannyiuknál felbukkannak *etikai szempontok*. Többségük közös jellemzője, hogy *belülről vezérelt ember*; nagy részüknek erős *hivatástudata* (legalábbis ilyen hivatás iránti igénye) van.

- 1) Sokukra jellemző az az igény, hogy *értsék azt a világot*, amelyben élnek, s lehetőleg ne csak a felszínét érintve, hanem eljutva a látható világ mögötti rejtettebb összefüggésekhez is. A világ megértésére, átlátására irányuló törekvésük rendszerint összefügg a saját *út megtalálásának*, a saját *élet fölötti irányítás visszavételének* bennük erős szükségletével. Vannak, akik személyes válságból, mások konfliktushelyzetként megélt társadalmi problémákból indulnak ki, de ezekből kiutat is akarnak találni. *A személyes érintettségből is valami általánosabb érvényűt* és közhasznút próbálnak létrehozni:¹⁰ sokan, megtapasztalván, hogy valami segített nekik, ezt a segítséget igyekeznek másokhoz is eljuttatni. (Mások ellenkező irányból jutnak ugyanoda: valamely általános problémából kiindulva keresik meg, hogy ők a maguk hatókörében mit tudnak tenni, ami segíthet az adott probléma megoldásában vagy legalábbis enyhítésében). Sokukra jellemző az *önfejlesztés* intenzív igénye is: az állandó („holtig tartó”) újat-tanulás, a folyamatos önfejlesztés, az „önmagán dolgozás” parancsa, a mindig lezáratlan önépítkezés fenntartása.
- 2) Feltűnően nagy arányban jellemzi gondolkodásukat a *holisztikus szemlélet*. Egészében, egészként látni, érezni és megérteni a természetet, a világegyetemet, a társadalmat. A mintában sok a művész, s még több a művészet iránt érdeklődő, azt szerető ember: a művészet kiemelt szerepe annak is köszönhető, hogy a művészet éppen erre, ember, természet, társadalom, világegyetem egységben-megragadására is képes. De a holisztikus szemlélet nem csak a művészetek által van jelen az életükben. Több interjúban is megnyilvánul a holisztikus természetfelfogás, a rendszerszemlélet. Sokan beszélnek a materiális és immateriális egységéről, annak szükségességéről, hogy az ember egységben lássa a különböző rendszereket.¹¹ Említettük már, hogy a gyógyítók nagy része is holisztikus, az ember egészét kezelő gyógymódokat alkalmaz. Az „alternativitást” e tekintetben abban

⁹ Különböző, alapvetően technikai okokból a 241 interjúból 226 volt feldolgozható, két interjúkészítő ugyanazzal az alannyal készített külön-külön interjút, három felvétel viszont egyszerre 2-2 személlyel készült.

¹⁰ Lásd például 37, 40, 45, 91, 96, 164, 166, 191. interjúk.

¹¹ Lásd például 4, 27, 44, 98, 162, 188, 199, 201, 224. interjúk.

láthatjuk, hogy interjúalanyaink egy olyan világban képviselik – s teszik mások számára vonzóvá – ezt a szemléletet, amely a specializáció elkerülhetetlenségét hirdeti, s melynek társadalmi többszörösen megosztott, fragmentált, ismeretáramlása nagymértékben rendszerezetlen, ismeretátadási formáiban visszaszorul az összefüggések felmutatása, és sok vonatkozásban az Egész (és az egészek) átláthatatlanságát sugallja.

- 3) Többször került már szóba, hogy az interjúalanyok jelentős része *hívő* ember. (Ahogy egy református misszióvezető fogalmaz: „Bizonytalan világban élünk, amit át tud adni az ember, az a hit”.¹² Más azt hangsúlyozza, hogy éppen a világ elrendezettsége vezet el Isten hitéhez: „Bármely természettudományban elmerül az ember, az megerősíti az Istenhitet”.¹³ „Jézus követése teljességet ad”¹⁴ és „Erős hittel bármi a javára válik az embernek”.¹⁵ Vagyis a hit *biztonságot* jelent, a *kiteljesedés* érzésével ruházza fel az embert, állításai *racionális megközelítéssel is visszaigazolódnak*, és segítségével *bármín felül lehet kerekedni*: egyszerre sokféle igényt is kielégít). Nagyon sokan számolnak be arról, hogy felnevelő családjukat erős vallási meggyőződés jellemezte: ez egyfelől olyan hitelességet adott szüleiknek, amittől azok követendő példává váltak a számukra; s hogy önmaguk is belsővé tették szüleik hitét, ez saját maguknak is tartást biztosított; s megerősítette őket abban, hogy gyermekeiket is ezzel az útravalóval vértelhetik fel a legbiztosabban. A hit világa is holisztikus, a hit világa is rendszerszemléletű. S a hit világa még az ember anyagi és szellemi-lelki összetevői, a világ materiális és „idealista” szemlélete közötti megosztottságot is igyekszik áthidalni. Az erről szóló vallomásokból többnyire a transzcendenciához való olyan viszony rajzolódik ki, amelyben Isten és a spirituális magatartás visszatér a mindennapi életbe, az alattvalói tisztelet és félelem tárgyából Isten inkább a szerető családtag pozíciójába kerül, *a hitgyakorlat pedig formális-intézményes köteleességből a mindennapi élet természetes részévé válik*.¹⁶ Az ilyen típusú vallási érzés iránti vonzalommal összefügg, hogy nagyon sokan, akik erős hitükről beszélnek, egyúttal hangsúlyozzák, hogy ők nem feltétlenül járnak templomba, vagy más módon határolják el magukat egyházuk „hivatalos” vallásosságától, s főként sok tekintetben külsődlegessé vált hitéletétől, olykor merev dogmatizmusától. Néhányan éppen ezen merevségek miatt fordulnak más vallásokhoz. De még azoknál is, akik megmaradnak (keresztény) egyházuk kebelében, s még csak a fenti elhatárolódás sem jellemzi őket, azoknál is szembeűnő a keleti hatás: rendkívül sokan építik be a maguk kereszténységébe a *karma-gondolatot*,¹⁷ (a lélekvándorlás, a kozmikus Egésszel való egyesülés, vagy éppen a jin-jang egyensúly gondolatát). A spiritualitás iránti igény nagyon sok olyan interjúalanyra is jellemző, aki otthon nem kapott vallásos nevelést, illetve fiatalabb éveiben nem volt köze semmilyen transzcendenciához, ezek egy része „újrafelfedezi” a maga számára a kereszténységet, más része más nagy vallásokhoz fordul, egy jelentős részük pedig a „new age” spiritualizmusának egyik vagy másik formáját teszi magáévá. E csoportok közös jellemzője, hogy – a fent említett holisztikus szemléletnek megfelelően – az ember fizikai és pszichikai egyensúlya mellett (és ezen egyensúlyok megteremtésének érdekében is) szükségesnek tartja spirituális igényeinek kielégítését is.¹⁸

---

¹² 92. interjú.

¹³ 194. interjú.

¹⁴ 28. interjú.

¹⁵ 111. interjú.

¹⁶ Az a hangsúlyozottan emberi, szentferenci vallásosság jelenik meg itt, amely például Böjte Csaba, „Pál Feri” prédikációiból is sugárzik.

¹⁷ Például: 7, 136, 191, 212. interjúk.

¹⁸ 27, 58, 96, 99, 108, 109, 136, 137, 145, 148, 156, 163, 167, 188, 191, 212, 214, 218, 231. interjúk.

- 4) Számos interjúalany életstratégiája a „*több lábon állás*”. A holisztikus szemlélet a világot összetettségében igyekszik megragadni, ez az önképben is megerősíti azt, hogy az egyén igyekezzék minél gazdagabb, összetettebb életet élni, minél több színét kibontani, minél többféle tevékenységben aktivizálni magát. Sokan azonban nem ilyen absztrakt módon, egyszerűen csak különböző képességeik mozgósításával jutnak el ehhez. Ebben az értelemben -- mint az előző alfejezetben már utaltunk rá -- feltűnően sok a mintában a „*reneszánsz személyiség*” (amely életstratégia modernkori lehetetlenségét a mainstream ideológiák évtizedek óta sulykolják). Az egyszálú -- például piac- és teljesítményelvű -- életpályáknak azonban az interjúkban számos *megvalósuló* alternatívája jelenik meg. Olyan életformák, amelyek igen sokszínű életet, sokoldalúan kiteljesedő, gazdag személyiségképleteket tesznek lehetővé. Sokszor egymástól igen távoleső tevékenységterületeket talál magának az egyén; gyakran ez a sokoldalúság úgy jön létre, hogy az egyén dönt valamilyen fő tevékenység mellett, s ahhoz, mintegy pihenés-, vagy kiegészítésképpen valamilyen hobbit társít; néha aztán ez a hobbinak induló tevékenység fő tevékenységi körre válik, ez lesz az, amiben az egyén „*megtalálja magát*”. Máskor a keresés különböző kísérletek egymásutánjában hoz létre nagyon színes életpályát (és sokoldalú képzettséget). Ismét más esetekben az egyén eleve vállalja, hogy több terület is érdekli, több területen is lehet (van) tehetsége. Vannak, akiket a biztonság keresése terel afelé, hogy minél több mindenhez értsenek, hiszen az ilyen sokoldalú tudás nagyobb esélyt ad a legkülönfélébb körülményekhez való alkalmazkodásra. Akár az egyik, akár a másik motívum a kiinduló alap, mindezen variációk azt sugallják, hogy a *sokoldalúság* vállalható, és sok esetben látszólag össze nem illő dolgok együttesen építik a személyiséget. Több interjúalany hangsúlyozza, hogy az ő életpályája rendhagyó; de ha ő maga nem hozná is szóba, nemegyszer már interjúalannyá-választásában is szerepet játszott ezen életpálya vonzó színessége. Mert az alternativitás ebből a szempontból éppen annak felmutatásában van, hogy az embernek nem kell feltétlenül beletörödni abba, hogy a társadalom (főárama) egy-egy jól-kezelhető skatulyába irányítsa. Interjúalanyaink nagyon sokféle elkötelezettséggel, tevékenységformával sugallják az ellenkező út lehetőségét. (Egy zenész például egyúttal tanár, cirkuszban is zenélt, bluest is játszik, Állatkertben is dolgozott, de vadászik is; egy tanítónő egyúttal önkormányzati képviselő, falumúzeumot hoz létre és könyvet ír; a közös lényeg, hogy az ember csinálja *mindazt*, amit fontosnak, hasznosnak érez, amiben örömet leli. Az egyik válaszadó, táncos és bútorkészítő /valamint bútorrestauráló is/, így fogalmazza meg: „*az életünk felét a munkahelyen töltjük el, nem mindegy, hogy hogyan töltjük azt el. Gyomorremegéssel, megalázva? Akkor inkább éhen halok.*”¹⁹ Az angol és kulturális antropológia szakot végzett buddhizmusoktató szervezetfejlesztéssel is foglalkozik, topmenedzsereknek tart tréninget;²⁰ a konzervatív politológus futballozik, részese a Casual szubkultúrának, de a rock-metál kultúrának is; a megújuló energiák fontosságát hangsúlyozza és a civil társadalom erősítése érdekében a lokálpatriotizmust próbálja erősíteni).²¹ A többoldalúság (a több célra irányulás) egyébként akkor is jelen lehet egy tevékenységben, ha az végül is egyetlen tevékenységként jelenik meg: egy sziklamászó például gyerekeket visz a természetbe, eközben a turistaútvonalon összeszedik a szemetet, ez (szándékos) pedagógiai próbálkozás is az ökotudatosság kialakítására, s egyúttal a közösség-teremtés lehetősége is.²²
- 5) Az interjúalanyok tevékenysége igen nagy arányban *az emberekkel való foglalkozással* jellemezhető. Ez önmagában nem specifikum; a mainstreamnek is igen sok képviselője foglalkozik emberekkel. Az interjúkészítők azonban azért válogatták be éppen ezeket a

---

¹⁹ Lásd 99. interjú.

²⁰ Lásd 108. interjú.

²¹ Lásd 109. interjú.

²² Lásd 102. interjú.

személyeket, mert úgy érezték, hogy ők a mainstreamhez képest *másképpen* teszik ezt. Vagy magatartásuk üt el az abban a helyzetben szokásos magatartástól (ahogy például a mintánkba került tanároknál említettük a többi tanártól való különbözőségüket), vagy olyan emberekkel, olyan emberi problémákkal foglalkoznak, amit mások nem szoktak vállalni (illetve aminek vállalásától az emberek nagy része óvakodnék). Sok olyan személyből lett így interjúalany, akik a társadalom marginalizált csoportjaival foglalkoznak, illetve olyan sérült, hendikepes emberekkel, akiknek látványa vagy a sérültségükből adódó szokatlan viselkedése a felszínesen hozzájuk közelítőkből idegenkedést, taszítást is kiválthat. Ők, akárcsak azok, akiket különösen figyelmes, emberséges, lelkes, odaadó magatartásuk emel ki az emberekkel lélektelenül, vagy legalábbis nem különösebben szeretetteljesen, nem különösebben mélyen foglalkozók közül, azért számítanak „alternatívának”, mert a közgondolkodás ma (rossz tapasztalatok sokaságával elárasztván) erősen szkeptikus az altruizmus értelmét, hatékonyságát illetően: a lelkes altruistákat sokan hajlamosak olyan balekoknak tekinteni, akik nem számolnak a realitásokkal, az „emberi természettel”. Ha „realitásnak” a sok esetben szociáldarwinista módon felfogott versenytársadalom mainstreamjét tekintjük, abban valóban gyakoribb tapasztalat az embertelenség felülkerekedése; ám az itt említett interjúalanyok által felmutatott alternatíva éppen az, hogy a társadalomnak (és az egyénnek) nem szükségképpen kell a „struggle for life” törvénye szerint működni. S példájuk arra is figyelmeztet, hogy az altruizmus egyébként a természeti kiválasztódásban is előnyt jelenthet: merthogy *éppen ez* teszi a csoportérdekek szerint működő élőlény-fajokat, s az éppen ebben kiemelkedő embert igen sikeresen adaptívvá. A mintánkba került férfiak és nők jelentős része pozitív üzeneteket küld a többi ember felé, (a velük beszélők, őket hallgatók felé is), s ezáltal és emberekhez kötődő mindennapi tevékenységeik által állandó *építői* az emberi Nem „axonjainak és verőereinek”, az emberi Nem nemként való létezését biztosító emberi kapcsolatoknak. Ez a pozitív, összekapcsoló viszonyulásmód – mint korábban említettük -- egyébként sokaknak a mainstreamhez való viszonyát is jellemzi; ebben a viszonylatban sem a szembenállás, hanem a kooperáció, a konstruktív együttműködés szellemét képviselve. (Például amikor szponzorokat keresnek humanitárius célok megvalósításához, ezzel hidakat építenek, oldják az éles határokat a mainstream haszonelvű logikája és az elsődlegesen ahhoz igazodó üzleti szféra, valamint a humanitás másféle logikája (és az azt képviselő kezdeményezések) között.

- 6) Az interjúkból megismerhető sok „alternatív” pozitív kisugárzásának legfőbb forrása, hogy szinte valamennyien „*belülről irányított emberek*”,²³ ami kifelé látszik belőlük, *belső rendre* épül, s ez gyakran egyúttal *belső harmóniát* is jelent. Ez megint csak markáns alternatívát jelent a „*kívülről irányítottság*” terjedésével, s a személyiség mind több embernél megfigyelhető dezintegráltságával szemben. Ennek fontosságát többen az interjúban is hangsúlyozzák.²⁴ A külső elvárásokkal sokan konfliktusba is kerülnek. Azok nagy részét életidegennek, merevnek, értelmetlennek, a személyes sajátosságok iránt érzéketlennek tapasztalva sokszor éppen az erre adott válaszként erősödik fel a *belső motiváltság*. De *belső motiváltság* híján amúgy sem lehet tartósan értékeket létrehozni. Az sem véletlen, hogy a mintába bekerült művészek szinte mindegyikénél előtérbe kerül ennek hangoztatása: a művészetekkel kapcsolatban általában elfogadott, hogy nem lehet őket *belső motiváltság*

---

²³ Riesman (1968).

²⁴ Lásd például 2, 4, 9, 10, 25, 26, 32, 33, 35, 38, 42, 43, 45, 55, 61, 84, 88, 94, 108, 112, 122, 136, 139, 165, 191, 193, 201, 211, 212, 232. interjú. Itt nem csak az a szembetűnő, hogy milyen sok interjúalanyunk tartja fontosnak a *belső rendet*; azt is ki kell emelnünk, hogy ebben a listában a legszuggesztívebb, leginkább példaerejű interjúalanyaink túlnyomó része szerepel. Ez is arra utal, hogy éppen a *belülről irányítottság*, a *belső rend* az egyik legfőbb összetevője annak, amivel egy „alternatív életstratégia” képviselője hatást tud gyakorolni környezetére!

nélkül művelni. Csakhogy amikor a művészek erről beszélnek, többnyire nem pusztán a maguk tevékenységére értik; az ő életmintájukat e tekintetben követhető modellként tárják hallgatóik elé. A belső motiváltsággal egyenlő fontosságú a *személyiség integráltsága*, ami belső egyensúlyának, harmóniájának az alapja. A személyiség integráltságát valamilyen etika következetes alkalmazása biztosítja, s a belülről vezéreltség ehhez is nélkülözhetetlen: következetes, a maga koherenciáját megőrző csak akkor tud lenni az állandóan változó körülmények között az ember, ha ehhez belső irányítója van; a kívülről irányított ember, amikor éppen nem kap irányító impulzust, a változások közepette csak esetleges válaszokat tud adni, s ezek igen kis valószínűséggel lesznek koherensek. A belülről irányított, integrált személyiségek (per definitionem) autonómok, függetlenek is. Az *autonómia*, a függetlenség, a szabadság az ember nélkülözhetetlen szükségleteként is megjelenik több interjúban. Persze ezeket az értékeket a mindenkori mainstream is hangoztatja, az interjúalanyok egy része azonban éppen azt emeli ki, hogy ezekért a jelen uralkodó viszonyai között is küzdeni kell. Ez többféleképpen is megfogalmazódik: az állami, hivatali, intézményes világtól való függetlenedés igényétől a nagy ellátórendszerekről való lekapcsolódáson át a tömegtársadalom „nyáj-szellemétől”²⁵ való elhatárolódásig. Nagyon sokan képviselik, sorolják a legfontosabbak közé ezeket az értékeket.²⁶ Hangsúlyozzák – és alternativitásuknak ez a *kifelé irányuló oldala* –, hogy az embernek fel kell vállalnia, hogy ha kell, *árral szemben ússzék*, ne mosódjék bele a tömegbe, amelynek igen nagy a nyomása, de az embernek fel kell erősítenie az ezzel szemben való *ellenállás képességét*, meg kell találnia és *meg kell tartania a maga önálló útját*.

- 7) Mint említettük, a belső tartás elválaszthatatlan az egyén *erkölcsiségétől*. A megszólaltatottak nagy részének majd minden megfogalmazásából érződik a mögötte lévő etika, de többen hangsúlyozzák is az ember erkölcsi (morális, etikai) elkötelezettségének fontosságát, és azt, hogy a mai világot egyfelől az etikai elbizonytalanodás jellemzi, másfelől, s éppen ezért is igen nagy szükség van/lenne a morális megerősödéssel.²⁷ Egy interjúalany szerint a jelen a haszonelvű és az emberi alapértékek jegyében felépülő erkölcsfelfogás versenye, dilemmája jellemzi.²⁸ De az etikai alapkérdést az interjúalanyok jelentős része nem fekete-fehéren, nem a jó és rossz dichotómiájában látja.²⁹ Egyikük úgy fogalmazza meg ezt, hogy az esetek nagy részében nem lehet meghatározni, kinek van igaza, ki van a jó, ki a rossz oldalon, ha konfliktus van, ki az áldozat, ki az okozó; megoldást találni meg végképp nem lehet, ha csak egy nézőpontból viszonyulunk a kérdésekhez, ha egy konfliktusra nem tudunk úgy tekinteni, hogy minden szereplőjét a helyzet (ebből a szempontból egyenrangú) részesének tekintjük, ha nem *összefüggő rendszerben* látjuk.³⁰ Ez a fajta *részrehabjlás nélküli, egyenlő mércével mérő empátia* sem jellemzője a mainstreamnek, de az alternatív életstratégiák képviselői ennél konkrétabb kérdésekben is szembekerülnek olykor a mainstream etikai alapállásával. Az egyik ilyen ütközési terület az individuumból-felfogás.

²⁵ 109. interjú.

²⁶ Lásd például 3, 4, 11, 12, 19, 22, 23, 25, 33, 35, 42, 49, 70, 75, 82, 92, 101, 104, 106, 108, 140, 157, 161, 166, 179, 180, 184, 188, 193, 194, 213, 218, 219, 227, 229, 234. interjúk. Figyelemreméltó, hogy a belső függetlenség, szabadság értékének hangsúlyozói között van egy hajléktalanszállón élő nő is, aki többek között nyilván azért is kerülhetett a mintába, mert az ő helyzetében a belső tartás megőrzése különösen tiszteletet keltő, és igen fontos példa.

²⁷ Az etika (erkölcs, morál) fontossága nagyon sok interjúban szóba kerül. Lásd például: 2, 9, 17, 24, 26, 31, 55, 68, 70, 86, 106, 109, 124, 170, 175, 213, 216, 241. interjúk.

²⁸ 86. interjú.

²⁹ E dichotómia elsősorban azon interjúalanyoknál figyelhető meg, akik úgy értékelik, hogy ők maguk egy régi etikai rendszer képviselői, és a jelen világa ezt mintegy megtámadta, kikezdte, visszaszorította. Ezzel a védekező (és ezzel összefüggésben „harci” jellegű) alapállással szemben a jövőorientált szemlélet mindig szintetikus jellegű.

³⁰ 44. interjú.

Kritikusai szerint a mainstream az Európában két-háromszáz éve dominanciára került individuum-központú etikai premisszákat képviseli. Ezzel sokan *közösségi etikákat* állítanak szembe, illetve az individualista szemlélet túlfutását bírálják, megállapítva annak negatív következményeit, az elmagányosodást, az „ego” eluralkodása³¹ miatt nehezebbé vált kooperációt, meggyengült szociális empátiát. (Szinte Habermas „kommunikatív cselekvés” eszményének megfelelően³² sokan beszélnek a *beszélgetés* fontosságáról, amely a mainstream individualizmussal szemben ebben a diskurzusban az *egymásra figyelés*, az *egymástól tanulás* eszközeként jelenik meg). Ezek az értékek interjúalanyaink etikai rendszerének fontos összetevői az emberibb világ igényével, a *humanizmussal*, az *önismeret* fontosságával, a *szereket* imperatívuszával, a *család és az egyéb emberi kapcsolatok fontosságával* együtt.

- 8) A toleráns-empatikus alapállással összhangban a világ (jobb irányba) *változtatását* interjúalanyaink többsége *nem politikai* módon, s nem egycsapásra, hanem legfeljebb *apró lépésekkel* tartja elképzelhetőnek,³³ (amelyek eredőjéből jöhet létre esetleg valami jobb), vagy a spontán változásokhoz való kapcsolódással, azokat felerősítve, megfelelő irányba alakítva. Az optimisták bíznak abban, hogy ezen a módon még negatívumokból is pozitív eredményeket lehet kihozni. De arra a kérdésre, hogy (ha mindenható lenne) az interjúalany min változtatna, gyakori válasz az, hogy nem változtatna semmit.³⁴ Ez a válasz általában két, egymástól ugyancsak eltérő alapállást tükröz. Vannak, akik azért állítják ezt, mert meglehetősen sötéten látják a helyzetet, és nem hisznek az ember, a világ változtathatóságában. Mások pedig (Istenre, a karmára, a világ meghatározott rendjére hivatkozva) vallják, hogy nem az ember dolga, hogy változtasson, (vagy azért, mert minden úgy jó, ahogy van, minden jó valamire; vagy azért, mert a világ működése olyan bonyolult, hogy az annak minden tényezőjét figyelembe venni képtelen beavatkozás csak még nagyobb problémákat eredményezhet). A radikális változtatásról lemondó álláspont elterjedtsége megint több okra is visszavezethető. 1. A ma élő nemzedékekben erősek a kommunista változtatási kísérletek, a „holnapra megforgatjuk az egész világot” negatív tapasztalatai. 2. A piac és a pártpolitika által végrehajtott divat-, és irányváltások a rendszerváltás óta is sok negatív tapasztalattal tetézték a korábbiakat, és mindez erős kételyeket táplál bármilyen felülről/kívülről végrehajtott változtatás pozitív hasznában. 3. Ezekkel szemben eleve is jelen van sokak szemléletében a szerves fejlődés igénye, amely nem egy-egy változtató akarattól függ, hanem mint fent idéztük az erre vonatkozó véleményt, a különböző hatások eredőjében jön létre. 4. Sokan vallják azt az etikai nézetet is, hogy a negatívumokat is meg kell tapasztalni az embereknek, hogy ők is változzanak, illetve változtassanak. Mindezek következtében is többen azt hangsúlyozzák, hogy nem *változtatni* kell, hanem az embernek önmagának megváltozni,³⁵ mindenki saját magát változtassa elsősorban; (sokak megváltozása azután esetleg létrehozhatja az átfordulást valamilyen jobb irányba). A külső aktivitás helyett a belső átalakulás preferálása a keleti filozófia, szemlélet korábban említett növekvő befolyásával (és az ember belső önépítkezésére koncentráló pszichológiai irányzatoknak az elmúlt évtizedekben szintén széleskörűvé vált hatásával) is összhangban van. Ez a szemlélet nemcsak a korábbi makroléptékű változtatási törekvésekkel szemben képvisel alternatívát, hanem a jelenlegi mainstreamhez képest is, amelyben mind a piac, mind a politika szinte állandóan a változtatások szükségességét sugallja. S alternatívát

³¹ Lásd például 17, 78, 99, 128, 136. interjúk. (Egyikük úgy fogalmaz, hogy ma szinte „minden kommunikáció egó-harc”./99. interjú/).

³² Habermas (2001).

³³ Például 72, 217, 219, 233. interjúk.

³⁴ Lásd például 43, 49, 71, 136, 139, 224. interjúk.

³⁵ Lásd például 3, 28, 135. interjúk.

képviselnek válaszdóink abban is, hogy a piaci és politikai aktorok egy-egy meghatározott irányba terelő intencióitól eltérően többen is azon álláspont mellett érvelnek, hogy nem egy irányba kell haladni; az út számtalan irányba vezethet, és pozitív változásokra éppen akkor van nagyobb esély, ha biztosítva van a nyitottság az alternatívák minél nagyobb választéka felé.

A társadalomképben többeknél különben is jelentős szerepet játszik a *pluralitás* értéke. A hierarchikus társadalomképpel és hierarchizáltsággal szemben többféle oldalról is megfogalmazódik az *egyenrangúság* igénye: van, aki a különböző hátrányos helyzetűek egyenrangúságát emeli ki, más a vertikális társadalomszerveződés helyett a (demokratikus) hálózati szerveződés korszerűségével érvel, ismét más arra hivatkozik, hogy „mindenki isten képmása”. A társadalmi igazságosság igénye sokaknál megfogalmazódik (van, aki az „igazi”, a szocializmustól megtisztítandó baloldaliság szükségességét hangsúlyozza). A kapitalista világrendszer Magyarországon is domináló mainstreamjével szemben sokan képviselnek egyértelmű kapitalizmuskritikát (aminek az esetek többségében semmi köze nincsen a szocializmus ideologikus antikapitalizmusához).³⁶ E kapitalizmus-kritika fő pillérei: a pénzcentrikusság;³⁷ a haszonelv, a munkanélküliség, a környezetszennyezés és rombolás, a pazarló túlfogyasztás, az egyenlőtlen elosztás kritikája, a túlzott materializmus, s ezzel együtt a szellemi értékek háttérbeszorulása, a médiamanipuláció, a perifériára csúszó emberek elfogadhatatlan sorsa. Sokan beszélnek a feleslegessé válás érzéséről, „felesleges generációról”, a fiatalok munkanélküliségéről és feleslegesség-érzéséről, az idősek feleslegessé válás-érzéséről, arról, hogy sok munkahelyen a harmincas, negyvenes generáció tagjai már „túl időseknek” számítanak, s így válnak feleslegessé: mindez az emberi képességekkel pazarló módon bánó társadalom elmarasztalása. Kritika éri a piaci és egyéb külső elvárásokhoz igazított teljesítmény-, és eredménycentrizmust is: ennek alternatívája az *emberközpontúság*; itt is érződik a keleti filozófiák hatása: a „nem a cél, hanem az út a lényeg” szemléletének jegyében az emberek épülése fontosabb céllá válik az anyagi javak halmozásánál, bár az anyagi javak elemi szintű kielégítésének szükségességét nem kérdőjelezi meg a jelen viszonyok egyetlen bírálója sem.

A bírálat mellett megfogalmazódnak alternatív elképzelések is. Egyesek például a közvetlen cserében rejlő lehetőségeket mérlegelik, felvetik a pénz közvetítő szerepének csökkentését. Sokaknak lenne rokonszenves egy olyan „barterüzleteken” alapuló gazdaság, amelyben ki-ki a saját rendelkezésére álló képességeket, ismereteket, alkotásokat, termékeket kínálja a számára szükséges javakért cserébe, amelyben közvetlen cserével lehet hozzájutni a szükségeshez, (amire az Interneten illetve a társadalom egyes mikroközösségeiben már most is számos példa van). Ezekben a felvetésekben a közvetlenség mellett az önkéntesség fontossága is hangsúlyos; s az így végzett munka ugyan pénzt nem termel, de a társadalom és

---

³⁶ Annyi köze bizonyára van, hogy a szocializmusban elhangzott kapitalizmus-kritikák az idősebbek gondolkodásába nyilván beépültek, ám azok dogmatikus túlzásai a szocialista kísérlettel együtt elhaltak, s ami most felmerül, az mind (új), a korábbi kritikákat *egyes vonatkozásokban* igazolni látszó *tapasztalat*. (Illetve megjelennek olyan kapitalizmuskritikák is, amelyek az utóbbi évtizedek olyan társadalom-leírásaival mutatnak rokonságot, mint Beck (2003), Szalai (2006), Gázsó—Laki (2004).

³⁷ „A mai világ pénzarcú és atomizál” (101. interjú).

az egyén számára is hasznos, s másodlagos hatásaiban hozzájárul mind az egyén, mind a közösség önfenntartásához is. Az egyenlőtlenséggel, szegénységgel, a társadalmi igazságtalanságokkal és a szabadsághiányokkal néhányan azt állítják szembe, hogy egy valóban demokratikus társadalomban mindenben létrehozható a közmegegyezés (és ennek eredményeként a közteherviselés is). Persze – állapítják meg – ehhez ma hiányzik a kooperációs készség, az egymás iránti tolerancia. (Az ehelyett tapasztalható gyűlölködés sokuk hangoztatott véleménye szerint a mai viszonyok egyik legnegatívabb következménye).

A társadalmi igazságosság, a szociális felelősség értékei igen széles körben jellemzik az interjúalanyok világgképét, értékrendjét. Itt részben tetten érhető a szocializmus idején hirdetett eszmények hatása, ez úgy tűnik, még olyanokban is elültetődött, akik a szocializmus kárvallottjai voltak (kitelepítettek, államosítottak, különböző retorziókat elszenvedők, arisztokraták is szerepelnek az erről nyilatkozó interjúalanyok között). Egyesek úgy fogalmazznak, hogy nem ezekkel az eszményekkel volt baj, hanem ahogy meg akarták valósítani őket. (Mások, mint fentebb szó volt erről, a társadalomjobbító eszmények kítűzését is eleve tévútnak tartják). Ismét mások nem a szocialista eszmék, hanem például a keresztény szereteteszmény jegyében szeretnének igazságosabb társadalmi viszonyok között élni. Többen állnak kapcsolatban karitatív szervezetekkel. Sokan érvelnek úgy, hogy ha mi magunk viszonylag jól élünk, elemi kötelességünk segíteni másokat, az elesetteket. A kooperáció és a szolidaritás ezekben a nézetekben megint alternativitást képvisel, a versenyelv, a túlzott individualizmus alternatíváját.

- 9) Az egyes emberhez való viszonyban, az emberképben az interjúalanyok körében népszerű az a gondolat, hogy *mindenkit önmagához kell viszonyítani*. Ez a versenyelv indirekt támadása, és a verseny társadalmával egy általános felelősségetikát állít szembe. „Minden fontos, ami él, mert minden élőért felelősek vagyunk”.³⁸ A bevezetőben már utaltunk rá: az ember nembeli sajátossága, hogy az egyének és az (emberi) Nem egésze állandó egymásra-vonatkoztatásban léteznek, az egyének tapasztalatai visszacsatolódnak az emberi Nemhez, a Nem tudásának bármely eleme pedig az egyén által lehívható. Az ember e sajátosságát tudatosító szemlélet számára természetes következmény a fenti gondolat: minden ember felelőssége a többi ember iránt. Ez a szemlélet több interjúalany gondolkodásában jelen van. Többen mondják ki: „mindenki tapasztalata értékes”; „annyi érték van, amit jó lenne társadalmilag is hasznosítani!” Ezt a nézőpontot tartalmazza a korábban már idézett „az ember Isten képmása” gondolat is. Akik fogyatékkal élőkkel foglalkoznak, azoknak talán másoknál is drámaibban kell szembesíteniük ezt az eszményt a gyakorlatukkal. Ehhez olyan emberképet kell kialakítani, amelyben nincsenek éles határok fogyatékosok és nem-fogyatékosok között sem. Ahogy egy önkéntes hangsúlyozza: ezt a feladatot adománynak lehet tekinteni, s a fogyatékosokat nem tragédiaként kell felfogni, hanem lehetőségként; úgy, hogy „én lettem kiválasztva arra, hogy ennek az embernek az életéről gondoskodjam”.³⁹ A mindenkit önmagához viszonyító szemlélet szembenáll mindenféle elitizmussal, a lehetőségek egyenlőtlenségével, (Petőfi Sándor: „nem ismerem magamnál se kisebbet, se nagyobbat” elvének szellemében); az egyéneket egymással összemérhetetlennek tartja, s ha a világ jobbításán gondolkozik, ezen egy olyan világot ért, amelynek áldásaiból *mindenki*

---

³⁸ 75. interjú.

³⁹ Lásd 82. interjú.

részesül. (Ezt a szemléletet lehet utópisztikusnak nevezni,⁴⁰ ha arra gondolunk, hogy ilyen eszményi világ aligha jön létre, ám minden erkölcsi eszmény hasonlóképpen eszményi jellegű, nem arra való, hogy totálisan „megvalósuljon”, hanem arra, hogy orientálja az emberek cselekedeteit).

10) Mindenesetre az alternatív életstratégiák választásához általában jó adag *tudatos optimizmus* is szükségeltetik. Elsődlegesen ez azt jelenti, hogy az ember bízik abban, hogy a maga választotta utat minden külső körülmény, akadály ellenében is képes végigjárni. De akik személyes választásukkal – mint kiindulásképpen utaltunk erre – valami általánosabb érvényűt, közhasznút próbálnak szolgálni, azoknak a világ változtathatóságában is hinniük kell. Néhány interjú kifejezést is ad annak az optimista meggyőződésnek, hogy „amilyen világot akarunk, olyanná fog változni” (ha nagyon és jól akarjuk). Ahogy egy interjúalany megfogalmazza: Ez a mikrokörnyezetben kezdődik és onnan gyűrűzik tovább; belülről indul ki a világ és tükröt tart nekünk. A világot itt bent kezdjük, ami bent van, azt fogjuk kint is meghallani; bennünk van, hogy pozitív változást hozunk-e létre, szeretettel, megértéssel, odafigyeléssel.⁴¹ Gyakran sorolják a világban tapasztalt negatív tendenciákat, de ehhez gyakran azt is hozzátézik: „de az emberiség mindig talpra áll”.⁴² Van, aki azt hangsúlyozza, hogy *a paradigmaváltás már el is kezdődött*. Többen élnek azzal az attitűddel, amelynek egyikük úgy ad hangot, hogy: le kell az embernek számolni azzal a pesszimizmussal, hogy úgyszemint sikerülhet semmi, úgyszemint sikerülnek a dolgok; elszántság kell, bizakodás, hit az emberekben, abban, hogy „ki lehet hozni az emberekből a jót”.⁴³ A mainstreamhez képest e tekintetben válaszadóink két szempontból is alternatívát képviselnek. Egyrészt elutasítják azt a jelenre jellemzőnek látott szemléletet, amellyel „feléljük a jövőnket”, mert „mindenki csak a mára gondol”;⁴⁴ másrészt a jelenben csak a rosszat, csak a válságot, a hanyatlást látó közhangulat pesszimizmusával szemben maga a többségükre jellemző (antropológiai) optimizmus is alternatíva. Sokakat jellemez közöttük a *jövőért érzett felelősség* (értékeket közvetíteni, inspiratív módon működni, az egyéni életet tágabb kontextusban tekinteni, a jelenre vonatkozó döntéseket a jövőre figyelve meghozni).

11) A jövőjét felélő jelen kritikája nem csak a fogyasztói társadalom értékrendjével polemizál. Mindazzal konfrontálódik, ami *irracionális*, ami pazarolja az emberi energiákat. Feje tetején álló világrendről beszélnek, amelyben „azért élünk, hogy dolgozzunk, s nem azért dolgozunk, hogy éljünk”. (Ezt a gondolatot sikeres, fontos beosztásban lévő emberek is felvetik, akiknek úgy eluralkodott a munka, a teljesítményhajsza az életükön, hogy elkezdik érezni ennek az abszurditását is). Ki-ki a maga módján próbál reagálni erre a problémára. Van, aki életstílust vált és „kiszáll a mókuserékből”.⁴⁵ Van, aki megpróbálja összeegyeztetni a mainstream követelményeket az attól eltérő értékeivel, például azt tekinti céljának, hogy megtanuljon „úgy üzletszerűen gondolkodni, hogy az ember ember is maradjon”.⁴⁶ Van, aki az attitűdje megváltoztatásával próbál adaptálódni: „Megbecsülni azt, ami van, és így megpróbálni boldognak lenni.” Többen kísérletet tesznek a probléma társadalmi szintű felvetésére (és megoldására). A célok és eszközök viszonyában próbálnak fordulatot elérni. Megállapítván

---

⁴⁰ A mindenkori mainstream képviselői egyébként előszeretettel nevezik „utópisztikusnak” az alternatív elképzeléseket, hiszen ha az (és csak az) a realitás, ami a jelenben dominál, akkor az alternatívák nem azok; de hát ez csupán a status quo védelem logikája.

⁴¹ Lásd 86. interjú.

⁴² Lásd 106. interjú.

⁴³ Lásd 91. interjú.

⁴⁴ Lásd például 89. interjú.

⁴⁵ Lásd például 7. interjú.

⁴⁶ Lásd például 91. interjú.

például, hogy a jelen világban a fontossági sorrendekben történt irracionális eltolódás, az élet számos eleme: a számítógép, a pénz, a szórakozás, a munka stb. eszközökből céllá vált, s az egyik legfontosabb, amire szükség lenne, az, hogy a dolgokat újra visszahelyezzék adekvát helyükre, valóságos fontossági sorrendjükbe. E sokak által vágyott, kívánt fordulat részeként merül fel az is, hogy a pusztán a bürokratikus logika alapján kialakított célokkal, látszatfeladatokkal szemben valóban létfontosságú, egzisztenciális jelentőségű célok köré szerveződjenek az emberek feladatai. Ehhez többen a kultúrák találkozásából merítenek erőt. A globalizációban sokan bírálják annak uniformizáló hatását, az euro-amerikai kultúra „felsőbbrendű” attitűdjét, egyoldalúságát, amivel szemben a kultúrák kölcsönös megtermékenyítő hatását, az egymástól való kölcsönös tanulás szükségességét emelik ki. A mind irracionálisabb jelenségeket produkáló euro-amerikai civilizáció kritikájával összhangban jónéhányan konkrét élményeik alapján a különböző, korábban elnyomott, háttérbe szorított kultúrák felhajtó energiáira való támaszkodást szorgalmazzák, ami véleményük szerint új, frissítő energiákat, újra nagyszabású és életszerű célokat adhat a megfáradt európai és amerikai civilizációnak is.

- 12) A globalizáció uniformizáló hatása elleni fellépés, a sokszínűség fontosságának hangoztatása nemcsak a távoli kultúrák értékei iránti érdeklődésben, nyitottságban nyilvánul meg, hanem a saját nemzeti tradíciók, a lokális értékek képviselésében is. (Hiszen a globalizáció – különösen egy viszonylag kisebb kultúra esetében – ezeket is veszélyezteti). Sokan a kultúra fenyegetettségét összekapcsolják a fokozottabb manipulálhatóság veszélyével. „Ha egyedül van az ember, sebezhetővé, irányíthatóvá válik”. A kulturális identitásban többek közt azt hangsúlyozzák, hogy az megerősíti az egyént, és közösséget hoz létre, amelyben otthon érezheti magát. Ennek jegyében tartják kiemelten fontosnak a hagyományok őrzését és élő hagyományok kialakítását is, amelyeken át az egyes ember bekapcsolódhat generációk tudásának láncolatába. (S ebben a *folytonosság* – amit időnként megtör az „új lap” nyitásának mainstream által sugallt állandó szükségessége -- maga is erőt és önbizalmat adó tényező). A hagyományhoz való viszony az interjúalanyok nagy részénél nem pusztán a múlt értékeibe való kapaszkodást jelenti: többen is megfogalmazzák, hogy a hagyomány és modernség nem ellentétesek egymással, egyfelől a hagyományok csak akkor tudnak életben maradni, ha a mai korhoz is hozzáigazodnak, másfelől éppen az az izgalmas, hogy a mai kor problémáira milyen módon lehet választ találni különböző hagyományokban. A lokalitás felé fordulásban többen nem csak a hagyományok fontosságát, a gyökerek erőforrásként való használatát látják, hanem a mikrokörnyezetbe való beágyazottság szükségességére is figyelmeztetnek. Arra, hogy az ember egyfelől környezetéért közvetlenül felelős, másfelől hogy saját sorsának alakulását sokszor csak közvetlen környezete sorsának alakulásán keresztül képes befolyásolni. Míg a modernitás mainstreamje az egyénnek a nagy rendszerekre való közvetlen rákapcsolódását szorgalmazza, és ezzel együtt a mikroközösségek bomlását idézi elő; az alternatív életstratégia e tekintetben éppen a közvetlen közösségek (újja) építése. Ennek szellemében érvelnek sokan úgy, mint például az egyik interjúalany, aki szerint: Sok esetben az a probléma, hogy az emberek arra rezonálnak, ami a világ másik felén van. „Mentsük meg a bálnákat”, -- s közben nem veszik észre, hogy a szomszédban éhen hal egy ember. Pont a saját problémáikkal szemben passzívak.⁴⁷

- 13) A világ elidegenedettségére, túlpörgetettségére válaszul, s a hagyományok, ősi tudások erejét érezve sokan nagy jelentőséget tulajdonítanak a rituáléknak, s legalább (az életbe rendszerességet vivő, s azt megemelő, ezáltal az egyént is erősebbé tevő) magánritusokat igyekeznek kialakítani. Szinte minden interjúalanyunkban igen erős az elidegenedettséggel

---

⁴⁷ Lásd 115. interjú.

való szembesegülés: az elszemélytelenedett emberi kapcsolatokkal szemben a személyes kapcsolatok fontosságának hangsúlyozása (és az ehhez igazított életgyakorlat); s volt már szó az életidegen célok elutasításáról, a természetbe való visszaágyazódásra, a világgal való harmóniára törekvésről is. Sokan beszélnek az élet felgyorsulásának (káros) következményeiről: az ehhez kapcsolódó tanulási nehézségekről, magatartásproblémákról, felbomló kapcsolatokról, az emberi kapcsolatok felületessé válásáról, a stresszről. Arról, hogy a felgyorsulás circulus vitiosus, hogy éppen a felgyorsult változások feldolgozására nem hagy időt. „Régen, amit a család fel tudott dolgozni, azt most az emberek alkoholba fojtják” – mondja egy alkoholbetegekkel foglalkozó lekipásztor.⁴⁸ De ha ez nem következik is be, az információk növekvő áradatában egyre lehetetlenebb eligazodni. Mindezzel szemben interjúalanyaink ismét a mainstreamtől eltérő megoldásokat javasolnak. Egyrészt a lassítás szükségességét hangsúlyozzák, a már említett kivonulás, a pörgésből kilépő életvitel választása mellett hivatkoznak a már megjelent különféle „slow-mozgalmakra” (slow-food, slow-design), a különböző, a mindennapi rohanásban való részvételt felfüggesztő technikákra (jógára, meditációra), a természet ritmusához való igazodásra; vagy éppen a valláshoz kapcsolódó belső nyugalomra, elcsendesedésre építenek. Másrészt azon gondolkodnak, miképpen lehetne hatékonyabban kezelni az információk tömegét, s míg a mai viszonyok között jellemzővé vált az a szemlélet, amely az ismeretek szétforgácsoltságát elfogadja, feladja azok rendszerbefoglalásának igényét, s ehelyett a nagy rendszerek korának elmúlását, az értékek teljes relativizmusát hirdeti; interjúalanyaink közül sokan éppen ellenkezőleg, azt hangsúlyozzák, hogy például az oktatásnak⁴⁹ nagy szerepe lehetne az ismeretek közti értékviszonyok elrendezésében, az információk összekapcsolásában, a mögöttük meghúzódó rendszerek feltárásában.

- 14) Az elidegenedéssel és a mainstream megannyi, az egyénre nézvést hátrányos hatásával és nyomásával szemben az egyik legfőbb biztosítékot az *egyének öntudatának megerősítése* adhatja. Szó volt már arról, hogy milyen nagy jelentőséggel bír válaszadóink számára a belső erőre támaszkodás. Ez némelyeknél a világban való csalódásra adott válasz, mint Túlélési stratégiák c. könyvünkben⁵⁰ is kitértünk erre, a belső erőforrások feltárása, az azokra, az önmagába vetett hitre építő attitűd gyakran szolgál krízishelyzetekben a megoldás kulcsául. Még nagyobb erőforrás az önmagunknál nagyobb erőbe vetett hit, például az istenhit is. Az önmagunkba vetett hit megerősítője lehet, ha nap mint nap visszaigazolódik: az *önellátás képessége* már csak ezért is fontos tényezője sok interjúalanyunk életének. A mainstream piaci világa a specializáció, szakosodás, részfeladatok végzése irányába tereli a kor embereit: életük, az önmagukról való gondoskodás érzete és képessége többé-kevésbé kikerül a kezükből, ennek következménye gyakran a kiszolgáltatottság, az önerő elsorvadásának érzete. Ezzel szemben tartják olyan fontosnak válaszadóink újra felerősíteni az öngondoskodás, önellátás képességét, az élet minél több területét bevonni a saját kézbe vett „önellátásba”, a túlzott specializációval szemben minél többféle szakismeretet elsajátítani, illetve a kooperáció révén az önellátáshoz szükséges feltételek cseréjével függetlenedni a nagy ellátórendszerektől. (E célok megvalósításának interjúalanyaink sokféle példáját nyújtják a csoportosan vidékre költöző, s ott összetartó közösségekben élő „kivonulóktól” a városi közösségi kertek létrehozóin át a csereköri kialakítóiig). Ezen út választása gyakran hozza magával az életvitel ésszerűsödését, az irracionális pazarlás, a felesleges fogyasztás, felhalmozás kerülését is.

---

⁴⁸ 92. interjú.

⁴⁹ A mainstream az oktatásban is az összefüggések felismeréséhez hozzásegítő tantárgyak (például az ilyen szemléletű történelem és irodalomoktatás) és módszerek visszaszorulásának kedvez.

⁵⁰ Kapitány--Kapitány (2007)

Alternatívát képviselnek abban is, hogy a materiális oldal, az anyagi javak mainstream általi túlhangsúlyozásával ellentétben interjúalanyaink *a szellemi, humán értékek elsődlegességét* helyezik előtérbe. Miután megállapítják, hogy: „A mai rohanásban háttérbe szorul a szellemi javak elsajátítására való törekvés”,⁵¹ értelmiségiek lévén nem csak egy, a szellemi értékeket preferáló életformát szegeznek ezzel szembe, de vállalják ennek terjesztését is. Ez sokszor nem jelent többet, mint az alternatíva lehetőségének felmutatását: amelyben kevesebb a pénzért végzett munka, de több a kulturális érték, kevesebb a stressz és nagyobb az önállóság, kevesebb a versengés, de nagyobb az egyes ember és a humán értékek jelentősége, gazdagabbak az emberi kapcsolatok, kevesebb a készen megvásárolható, de több a kreatív módon előállított saját termék; kisebb a jelentősége a gazdagodásnak és előbbrejutásnak, de egészségesebb és teljesebb az élet.

- 15) Interjúalanyaink közös vonásairól beszéltünk ebben a fejezetben; e „közös vonások” nem azt jelentik, hogy ezekben minden válaszadónk egyezik, hogy minden itt említett érték mindannyiuk számára egyaránt fontos lenne. Azt azonban igen, hogy értékeik kompatibilisek egymással. Így azt mindenképpen állíthatjuk, hogy amennyiben kirajzolódik egy alternatív értékvilág, az a fentiekből áll össze.

Az alternatív értékvilág sok vonatkozásban kapcsolódik ahhoz, aminek lényegét „A szellemi termelési mód” című könyvünkben⁵² próbáltuk összefoglalni. A „szellemi termelő” szélesebb kategória, mint az „értelmiségi”, mint ahogy interjúalanyaink sem kizárólag értelmiségiek. Azok a különbségek, amelyek a különböző „alternatívok” értékrendjében, ideológiájában vannak, másodlagosak azokkal a sajátosságokkal szemben, amelyek őket „alternatívokká” teszik, megkülönböztetik a jelenlegi mainstreamtől. (Mint ahogy említett könyvünkben is érveket sorakoztatunk fel emellett, hogy a „szellemi termelőket” ma megosztó ideológiai szembenállások konzervatívok, liberálisok, szocialisták vagy anarchisták, „nemzetiek” és „kozmpolitikák”, „idealisták” és „materialisták” között, másodlagosak azokhoz a szemléleti alapokhoz képest, amelyek a haszonelv és a minőségelv követőit, a jelenleg domináns trendek fenntartóit és egy új paradigma képviselőit különböztetik meg egymástól. A szellemi termelők nagyon sokféleképpen védnek, képviselnek szellemi értékeket: szellemi érték-képviselő a hagyományok védelme éppúgy, mint az új létrehozása, a más kultúrák értékeinek befogadása éppúgy mint a saját kultúra melletti kiállítás. Közös nevezőjük az, hogy *szellemi* értékeket preferálnak a haszonelv, *minőségelv*et követnek a mennyiségelv helyett. Igen, nagyon sokféleképpen teszik ezt, de ha egyszer létrejön egy új paradigma a jelen mainstreamjével szemben, akkor ez éppen ebből a sokféle érték-képviselőből fog *összeállni*. Jelenleg egy ilyen alternatív *paradigma* még nincsen jelen, s létrejöttét *bizonyosnak* nem lehet nevezni. De mindazt, ami ma *alternatívaként* (ebben vagy abban a vonatkozásban a jelenlegi mainstream alternatívájaként) jelenik meg értékes emberek sokaságának életgyakorlatában, felfoghatjuk egy *társadalmi* alternatíva jeleiként is.

---

⁵¹ Lásd 93. interjú.

⁵² Kapitány—Kapitány (2013).

Felhasznált, hivatkozott szakirodalom:

- Barcza Dániel (2011): Szociálisan érzékeny design, *Kultúra és Közösség* 2011/3 pp. 49-54
- Bartal Annamária – Kmetty Zoltán (2011): A magyar önkéntesek motivációi. *Civil Szemle* 2011/4 pp 7-30
- Bauman, Zygmunt (2003): *The Individualized Society*, Polity Press, Cambridge
- Beck, Ulrich (2003): A kockázat-társadalom (Út egy másik modernitásba). Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság –Századvég kiadó, Budapest
- Bell, Daniel (1976): *The Cultural Contradictions of Capitalism*, Heinemann, London
- Bibó István (2004): Elit és szociális érzék, In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok*, Budapest, Corvina
- Buda Béla (1985): *Az empátia - beléélés lélektana*. Gondolat, Budapest
- Buda Béla (1994): *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*, Animula Egyesület, Budapest
- Csányi Vilmos (2000): *Az emberi természet: humán etológia*, Vince, Budapest
- Csányi Vilmos—Miklósi Ádám (szerk.) (2010): *Fékevesztett evolúció. Megszaladási jelenségek az emberi evolúcióban*. Typotex, Budapest
- Csikszentmihályi Mihály (2010): *Az öröm művészete. Flow a mindennapokban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest
- Eriksen, Thomas Hylland (2009): *A pillanat zsarnoksága (Gyors és lassú idő az információs társadalomban) l'Harmattan*, Budapest
- Ferge Zsuzsa (2010): *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek (Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulási dinamikájához)*, Napvilág, Budapest
- Gereben Ferenc (szerk.) (2009): *Vallásosság és kultúra*, Faludi Ferenc Akadémia, Budapest
- Habermas, Jürgen (2001): *A kommunikatív etika (a demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és társadalmi integráció politikai-filozófiai elmélete)*. Új Mandátum, Budapest.
- Hankiss Elemér (2012): *A Nincsből a Van felé. Gondolatok az élet értelméről*, Osiris, Budapest
- Hankiss Elemér – Heltai Péter (szerk.) (2010), *Te rongyos élet. Életcélok és életstratégiák a mai Magyarországon*, Médiavilág Kft, Budapest
- Inglehart, Ronald (1990): *Culture Shift in Advanced Industrial Society*, Princeton Univ. Press, Princeton
- Inglehart, Ronald (1997): *Modernization and Post-modernization*, Princeton Univ. Press, Princeton
- Kamarás István (1989): *Lelkierőmű Nagymaroson*, VITA, Budapest

- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2013/a): Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána, Typotex, Budapest
- Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor (2013/b): A szellemi termelési mód, Kossuth, Budapest
- Klaniczay Gábor (2003): Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években, Noran, Budapest
- Kopp Mária et als. (1996): Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban, *Századvég*, 1996/2
- Kopp Mária – Kovács Erika (szerk.): (2006): A magyar népesség életminősége az ezredfordulón, Semmelweiss Kiadó, Budapest
- Lasch, Christopher (1996): Az önimádat társadalma, Európa, Budapest
- Lányi András (2007): A fenntartható társadalom, l'Harmattan, Budapest
- Losonczy Ágnes (1989): Ártó-védő társadalom, KJK, Budapest
- Noëlle-Neumann, Elisabeth (1984): The Spiral of Silence. A Theory of Public Opinion.-- Our Social Skin. Chicago, University of Chicago Press
- Novák Ágnes (2011): Öko-otthonok, *Kultúra és Közösség*, 2011/3 pp. 29-48
- Riesman, David (1968): A magányos tömeg, Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest
- Rosta Gábor (2009): A városi tanya. Szemléletváltás a válság idején, Leviter Kft, Budapest
- Szabó Katalin – Négyesi Áron (2004): Az atipikus munka térnyerésének okai a tudásgazdaságban, *Közgazdasági Szemle*, 2004/1 pp. 46-65.
- Thoreau, Henry David (2008): Walden. A polgári engedetlenség iránti kötelességről, Fekete Sas, Budapest
- Utasi Ágnes (2008): Éltető kapcsolatok. A kapcsolatok hatása a szubjektív minőségre. Új Mandátum, Budapest
- Wallerstein, Immanuel (1998): Utopistics, or Historical Choices of the Twenty-First Century, The New Press, New York